

Araştırma Makalesi / Research Article

OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMDA MAKİNELEŞME VE BASININ ROLÜ

Kenan DEMİR¹

Öz

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda serveti artırmak amacıyla üretici bir bakış açısıyla ekonomi politikalarını uygulamaya başlamıştır. Tarımda üretimin artırılmasında daha rekabetçi olduğu için bürokratlar tarım sektörünü tercih etmiş ve tarım sektöründe teşvik edici politikalar uygulamıştır. Uygulanan politikalardan biri de makineleşmenin yaygınlaşmasıdır. Bu çalışmada tarım sektöründe makineleşmenin yaygınlaşması için devletin uyguladığı politikalar belirtildikten sonra yaşanan değişim, basındaki yazılar ışığında incelenmiş ve tarımda makineleşme süreci aktarılmıştır. Basının bir bilgilendirme ve yönlendirme aracı olarak kullanılması nedeniyle çalışmada öncelikle propaganda kavramı açıklanmış sonra basının politika aracı olarak işlevi anlatılmıştır. Araştırmalar sonucu fikri değişim yaratılması amacıyla basında makineleşmenin lehine yönelik bir yayım politikası güdüldüğü tespit edilmiştir. Yazılan yazıların sonucunda, makineleşmede yaygın olmasa bile küçük bir artışın yaşandığı gözlemlenmektedir. Basında da sıkça değinildiği gibi sermaye eksikliği ve yeniliklere açık olmama gibi faktörler makineleşmenin yayılmasının hızını düşürmüştü bile makineleşme sürecinde kısmen bir başarı söz konusudur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, propaganda, tarımda makineleşme, basın

JEL Kodları: N75, O33, P35

MACHINERY AND THE ROLE OF THE PRESS IN AGRICULTURE IN THE OTTOMAN STATE

Abstract

In the 19th century, the Ottoman Empire started to implement policies with a productive perspective in order to increase wealth, and since the state was more competitive to increase agricultural production at this point, the agricultural sector was preferred and implemented in this direction. One of the policies it has implemented is the spread of agricultural mechanization in the country. This study stated the policies implemented by the state for the spread of agricultural mechanization, and the change experienced in the process was examined by examining the articles in the press and the process of agricultural mechanization was illustrated. The content of the study is explained what the concept of propaganda is due to the use of the press as a propaganda tool, the function of the press as a policy tool is explained, and it is emphasized that the press constantly touches on the same issues for intellectual change in order to increase agricultural mechanization. As a result of the articles for the spread of mechanization in the press, it is observed that the mechanization has increased in the country and this increases the number of mechanization used. As it is frequently mentioned in the press, even if factors such as lack of capital and not being open to innovations have slowed down the spread of mechanization, there is a partial success.

Keywords: Ottoman Empire, propaganda, agricultural mechanization, press

JEL Codes: N75, O33, P35

¹ Doç. Dr. İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, kdemir@medipol.edu.tr. ORCID: 0000-0003-1508-5978.

Başvuru Tarihi (Received): 09.02.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 26.07.2023

Giriş

19. yüzyıla girerken Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve mali yapısı gerilemeye başlamış ve bu nedenle ülkenin servet kaynaklarından yeterince istifade edilememiştir. Servet kaynaklarından istifade edilememesi devletin gelir kaynaklarının azalmasına neden olduğundan bütçe sürekli açık vermeye başlamıştır. Bürokratlar, bu duruma çözüm bulmak için servet kaynaklarını artırıcı politikalar uygulamış ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren sanayi sektöründe fabrikalaşma teşebbüslerine girişmişlerdir. Tarım sektöründe kendine yeten bir ülke haline gelmek için üretimi modern usullerle yürütmek ve makineleşmenin yaygınlaşması hedeflenmiştir. Bu politikaları uyguladığı zaman devletin, yönetim zafiyetleri yanında askeri gücünün de zayıflamasıyla birlikte siyasi gücün azalması iktisadi girişimlerden beklenen yararlı sonuçların elde edilmesini engellemiştir. Özellikle 1838 senesinde İngiltere'yle imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması'yla gümrük vergilerin düşürülmesi ve devletin bağımsız olarak gümrük politikasını belirlemesi hakkının elinden alınması gibi nedenler ülkedeki sanayileşme adımlarının başarısız olmasının en önemli faktörleri olmuştur. Liberal politikalar doğrultusunda imzalanan ticaret anlaşmasıyla birlikte tarım sektöründe kalkınmaya yönelik bir düşünce sistemi Osmanlı Devleti'nde görülmeye başlamıştır. Zamanla bürokratlar da bu düşünceyi benimseyerek sermayenin oluşması için tarım üretimin artırılmasına yönelik politikalar uygulamış ve kalkınmanın ziraattan geçtiğine dair bir fikir ülkede hâkim olmaya başlamıştır.

Buhar gücünden istifade ederek üretim maliyetlerinin düşürülmesiyle rekabet gücü artan başta İngiliz malları olmak üzere Avrupa ürünlerinin ülkeye girişinin, 1838 senesinde imzalanan serbest ticaret anlaşmasıyla artışı sonrası sanayi sektörü gerilemiştir. Sanayinin gerilemesi neticesi ülkenin servet kaynağı olarak tarımsal üretimin artırılmasına yönelik uygulamalarda bir artış yaşanmıştır. Bürokratlar, tarımın geliştirilmesi için ekimin modern yöntemlerle yapılması, gübreleme ve makineleşmenin yaygınlaşması gibi üretimin artırıcı politikaları uygulamış ve çiftçileri bu konularda desteklemiştir. Çiftçinin modern yöntemleri benimsemesi için zirai eğitim kurumları açılmıştır. Ayrıca çiftçiye modern yöntemleri uygulamalı olarak göstermek için kırsal bölgelerde numune tarlaları tesis edilmiştir. Çiftçiye yol gösteren uzmanların artırılması için Avrupa'ya tarımsal eğitim almak için öğrenciler gönderilmiş, kırsal kesimde tarım okulları ve çiftçilere yönelik akşam okulları açılmış, birçok ziraat gazetesi çıkartılmış ve mevcut ziraat gazeteleri de desteklenmiştir.

Tarımsal üretimi artıran en önemli unsurlardan biri de makineleşme dir. Avrupa, sanayi devrimiyle birlikte makine gücünden istifade ederek hem üretim maliyetini düşürmüş hem de üretimi hızlandırmıştır. Teknolojinin gelişmesiyle tarım sektöründe makine gücünden istifade eden birçok araç gereç icat edilmiş ve bu araç gereçler tarım sektöründe kullanılmış ve makineleşme nedeniyle ucuz ve bol ürün elde edilmiştir. Osmanlı Devleti de tarım sektöründe makineleşmeden istifade etmek ve bunların benimsenip yaygınlaşması için destekleyici adımlar atmıştır. Hem bu aletlerin çiftçiler tarafından benimsenmesi için numune çiftliklerini modern tarım aletleriyle donatmış hem de aletlerin faydalarını dile getiren broşürler hazırlayıp kırsal kesimde dağıtmıştır. Ayrıca makinelerin faydalarından bahseden kitaplar yayımlamış ve gazetelerde makineleşme lehinde yazıların çıkmasını teşvik etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ilk gazete, modernleşme hareketlerin köklü şekilde gerçekleştiği II. Mahmud döneminde çıkmıştır. II. Mahmud, gazetelerin Avrupa ülkelerinde faydalarını gözlemledikten sonra kendisi de bu sivil kurumdan istifade etmek, iç ve dış politikada gerçekleştirdiği uygulamaları duyurmak amacıyla 1831'de *Takvim-i Vekayi*'yi çıkartmıştır. İlk yıllarda gazetelerin etkisi sınırlı kalmasına karşın Şinasi'nin 1860'ta gazete dilini sadeleştirmesi ve okur kesiminin kısmen oluşması gibi faktörler nedeniyle gazetelerin etkisi artmış ve gerçek anlamda gazetelerin işlevi görülmeye başlanmıştır. Gazetenin bilgiyi okurlara aktarmak ya da belli bir bilgiyi düşünce sistemi dahilinde benimsenmesini ve yayılmasını sağlamak gibi işlevleri yanında halkın fikirlerini

geliştirmek ve değiştirmek gibi işlevleri de bulunmaktadır. Ziraat memurları, tarımsal zihniyeti değiştirmek için gazetelerde istifade ederek birçok süreli yayın çıkartmıştır. Ziraat gazete ve dergilerinin yayımlanmasındaki ana amaç çiftçilere üretimi modern yöntemlerle icra edilmesini benimsetmekti. Modern yöntemlerin uygulanmalarından biri de ekimde makineleşmenin yaygınlaşmasıdır. Bu doğrultuda özellikle II. Abdülhamid döneminde tarımsal yayınlarda bir patlama yaşanmış ve halkın fikir yapısını değiştirmek için gazeteler propaganda işlevi olarak görülmüş ve makineleşme lehinde bir yayım politikası uygulanmıştır. II. Meşrutiyet döneminde de basından, propaganda aracı olarak istifade edilmesi daha güçlü bir şekilde görülmüştür.

Bu makalede basında çıkan ziraat yazıları incelendikten sonra tarımda makineleşmenin yaygınlaşması için gazetelerde ne gibi bir bakış açısının sergilendiği resmedilmeye çalışılmıştır. Çalışma kapsamında dönemin birincil kaynaklarından biri olan süreli yayınlar taranarak gerekli malzeme elde edilmiştir. Dönemin genel atmosferini göstermek amacıyla ikincil kaynaklardan istifade ederek 19. yüzyılda uygulanan makineleşme politikaları tasvir yöntemiyle kronolojik bir boyutta verilmiş ve sonra 19. yüzyıldaki tarımdaki makineleşmenin zihniyet yapısı ve bunun değiştirilmesi için gazetecilerle ziraat uzmanların dönemin basınında dile getirdiği fikirler anlatılmıştır.

1. Propaganda ve Basının Rolü

Propaganda bir düşünceyi yaymayı ve bu düşünceyi isteyerek topluma benimseterek toplumsal hafızayı oluşturmayı amaçlar ve bir fikri aşılardan ziyade toplumu istenilen amaca yönlendirmeyi hedefler. Propagandanın bilinçli bir tasarısı ve amacı bulunmaktadır (Çetin, 2014: 239-240). Propaganda kısaca belirli bir fikri ya da inancı insanlar arasında yaymak ve taraftar kazanmak sanatı olarak tanımlanabilir (Okay, 1957: 3). Propaganda, eğitimi ve bilgilendirmeyi içeren fikir ve düşünceleri etkilemek amacıyla yapılan girişimleri de kapsamaktadır (Kaya-Siklon, 2012: 67). Propaganda, devlet ya da gruplar aracılığıyla toplumun görüş ve davranışlarını iletişim araçları kullanarak etkileme ve değiştirmeye yönelik bilinçli eylemler olarak da adlandırılabilir (Özsoy, 1998: 5). Propaganda genel olarak olumsuz ve aldatıcı şeyleri ifade etmek biçiminde bilinmektedir. Ayrıca, yaygın olarak dezenformasyon kavramıyla tanımlanmasına karşın bu çalışmada propaganda kelimesi daha çok bir fikri benimsetme amacı olarak ifade edilecektir (Çetin, 2014: 240). Mevcut geleneksel değerlerin ve kanaatlerin kitlelere aktarılması ve inandırılması propagandadır. Toplumun terbiyesinin temini her cemiyette birtakım kurallarla sağlanması ve bunun aktarılması da propagandanın kapsamı içerisindedir (Özsoy, 1998: 11). Propagandanın hedefi, fikri ve düşünceyi değiştirmekle birlikte gerçekleşen değişikliği eylem haline gelmesini de amaçlamıştır (Özsoy, 1999: 22). Propagandanın ana amacı halka bir düşünceyi aşilayarak kamuoyu oluşturarak kitleleri etkilemektir. Bu nedenle propaganda amaçlı yayınların dili oldukça sade ve basit olarak hazırlanmaktadır (Thomen, 2010: 10). Doob, propagandanın muhtevasını belli bir zaman diliminde toplumda bilim dışı haline gelmiş değeri ya da düşünceyi yok etmek amacıyla kişileri etkileyerek davranışları değiştirerek kontrol altına alma olarak ifade etmiştir (Brown, 1992: 24).

Propagandanın birçok vasıtası olmasına karşın bu çalışmada basının propaganda açısından önemine değinilecektir. Hegel, gazete okumayı modern insanın sabah duası olarak belirtmiştir. Belirli bir görüş doğrultusunda yayın yapan gazetelerin Fransız devrimiyle birlikte önemi daha iyi anlaşılmiş ve propaganda da etkinliği artmıştır (Domenach, 1969: 12-13). Gazeteler haber ve fikrin yayılmasında en fazla kullanılan vasıtaadır. Ucuzluğu, kolayca temin edilmesi ve kısa sürede okunabilmesi gazetenin yaygın olmasının nedenleridir. Gazetelerin propaganda aracı olarak önemli avantajlarından biri de farklı okur kitlesine doğrudan hitap etmesidir (Demiröz, 1978: 17-18). Gazetelerin halka her türlü bilgiyi aktarması ve haberleri halka ulaştıran araç olması nedeniyle de devlet ya da belirli gruplar gazeteler aracılığıyla kamuoyu oluşturmaktadır. Bu doğrultuda gazetenin tanımını olaylardan halkı sürekli haberdar ederek kamuoyunu şekillendiren, yöneticileri

uyaran ve işlediği konular açısından kapsamı geniş olan bir yayın organı olarak ifade etmek mümkündür (Özbay, 2014: 19). 17. yüzyıldan itibaren çıkmaya başlayan gazeteler 19. yüzyıl ikinci yarısından itibaren seçkinlere hitap eden bir haberleşme aracı olmaktan kurtulup bir kitle gazetesi olarak geniş halk yığınları tarafından okunmaya başlamıştır. Basım tekniklerinde yaşanan ilerlemeler sonucu gazetelerin daha ucuza satılması geniş kitlelerin gazetelere ulaşma imkanını artırması ile gazetelerin topluma yön veren bir güç olarak konumu güçlenmiştir (Tokgöz, 2013: 33-34)

Osmanlı Devleti'nde basının propaganda açısından önemine ve farkına 1830'lu yıllarda varılmıştır. Basının propaganda açısından öneminin ortaya çıkması 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı'da çıkan Batı menşeli gazetelerin etkisiyle olmuştur (Işık-Eşitti, 2018: 188). 1795'te Fransa'nın İstanbul konsolosluğu tarafından çıkarılan *Bulletin des Nouvelles* adlı gazete ülkede yayımlanan ilk gazete örneğidir. 1830'lu yıllara kadar İstanbul'da beş ve İzmir'de iki Fransızca gazete yayımlanmıştır (İnuğur, 1988: 15). Özellikle Alexandre Blacque tarafından yayımlanan gazetelerin İzmir'de rağbet görmesi ve uluslararası alanda yarattığı etki nedeniyle II. Mahmud gazetelerin kamuoyu oluşturmada öneminin farkına varmış ve gazeteler aracılığıyla modernleşme fikirlerini ve girişimlerin propagandasını yapma imkânı bulmuştur (Baykal, 1990: 48-49). II. Mahmud bu düşünceler doğrultusunda 1831'de *Takvim-i Vekayi* adlı bir gazete çıkartmış, aynı zamanda gazetenin Fransızca nüshası *Moniteur Ottoman*'ı çıkartarak devletin çıkarlarını uluslararası arenada savunmayı ve ülkenin propagandasını da yapmayı amaçlamıştır (Yazıcı, 1983: 20-21). İlk gazetenin çıkmasından sonra 1840'ta ülkenin ikinci gazetesi *Ceride-i Havadis* yayımlanmış ve gazete özellikle 1853-56 Kırım Savaşı'nda Kırım'a giden gazetenin sahibi Churchill'in gazetede savaşla alakalı haberler aktararak İstanbul halkının haber ihtiyacını gidermesi gazeteye olan rağbeti artırmıştır (Topuz, 2011: 8). 1860'larda Şinasi'nin yönetiminde *Tercüman-ı Ahval* ve *Tasvir-i Efkar* gazetelerin çıkmasıyla gerçek anlamda kamuoyunu oluşturan gazete örnekleri görülmeye başlamıştır (Koloğlu, 2010a: 62-64). Şinasi, gazeteler açısından önemli bir strateji geliştirerek halkın gazeteleri daha iyi anlaması için basının dilini sadeleştirmiş ve bu girişim de gazetelerin geniş kitlelere ulaşımını sağlamıştır (Hayta, 2002: 9). 1831'de *Takvim-i Vekayi*'nin çıkışından 1860'a kadar dört süreli yayın çıkmasına karşın 1860 ile 1873 seneleri arasında 130 yeni yayım görülmüştür. Her sene ortalama on yeni süreli yayının çıkması basının popülaritesinin arttığını göstermektedir (Koloğlu, 2010a: 92). 1873'te günlük çıkan Türkçe gazeteler ortalama üç-dört bin nüsha satılmaktaydı, 1871'de çıkan *İbret* gazetesi günlük 2000 adet basılmasına karşın bazı hatıratlarda Namık Kemal'in yazıları nedeniyle bir nüshasının 25 bin basıldığı, dönemin diğer gazetesi *Basiret*'in ise bazı sayılarının 30 bin basıldığına dair bilgiler görülmektedir. Ayrıca 1866'da Girit'e yardım kampanyası yapan *Muhbir*'in özel sayısının 15 bin basılacağı bilgisi gazete tarafından verilmiştir. Bu bilgiler gazetelerin 1860'lardan itibaren halk tarafından rağbet edildiği ve bazı özel durumlarda ise gazetelerin aşırı ilgi gördüğü görülmektedir (Koloğlu, 2010b: 175-176). 1860'lı yıllardan itibaren basın ülkede eğitim aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Gazete ve dergiler halka okuma zevkinin aşılmasına yardımcı olmanın yanında halkın bilgi seviyesini yükseltme açısından da önemli hizmetler sağlamıştır (Canlı, 2017: 80). Ziya Gökalp'in, 1924'te *Cumhuriyet* gazetesinde yazdığı bir yazıda gazeteyi *her gün herkesin ayağına giden ve herkesin anlayabileceği dersleri okutan canlı bir okula* benzetmesi Osmanlı'da gazetelerin halkın eğitimi açısından önemini göstermektedir (İnuğur, 1999: 22).

1876'da siyasi tartışmaların yoğun olduğu İstanbul'da yedisi günlük altısı da daha uzun süreli olan on üçü Türkçe gazete ve yirmi beşi yerli, onu ise yabancı olmak üzere otuz beş de Türkçe dışı gazete yayımlanmaktaydı. Abdülhamid döneminde zamanla bu sayı azalmasına karşın gazetelerin sürekliliği artmaktaydı. 1891 salnamesine göre *Tarik*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Saadet*, *Servet*, *Sabah* ve *Zühur* adında altı günlük *Mizan* ve *Mürüvvet* adında haftalık çıkan iki gazete ve ayrıca aylık çıkan birkaç dergi görülmekteydi. Bu dönemde yirmisi yerel, altısı yabancı olmak üzere yirmi altı

Türkçe dışı yayım çıkmaktaydı (Koloğlu, 2010b: 177). Basın, II. Abdülhamid döneminde sıkı denetim altına alınmasına karşın işlevinde bir dinamizm yaşanmıştır. Bu dönemde teknik alanda önemli gelişmeler yaşanmış ve son sistem dizgi ve baskı makineleri getirerek okurların ilgisi artırılmıştır. Bu dönemde basının siyasal propaganda yapılmasına engel olununca kültürel ve edebi tartışmalar dönemin en önemli konuları olmuş ve halkın kültürel birikimi artırıcı yayımlar yapılmıştır (Koloğlu, 2006: 66). Gazeteler, İstanbul'da okurlarını büyük ölçüde bilinçlendirmesine karşın taşrada bu konuda önemli eksiklikler görülmekteydi. Gazeteler, kitap eksikliğinden yaşanan bilgi öğrenimini üstlenmeye devam etmiş ve bu hususta gazetelerin içeriğinin eğitici yönüne daha fazla önem verilmeye başlanmıştır (Koloğlu, 2010c: 156). II. Abdülhamid döneminde basında yaşanan sansüre rağmen basında önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Matbaa sayısında önemli bir artış yaşanmış ve kitap basımı çoğalmıştır. Bu dönemde yayımların çoğalmasıyla okuma yazma alışkanlığı artmasıyla kültürel birikim seviyesi de yükselmiştir (Gürsoy, 2008: 209).

1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'ten sonra basında ilk senelerde bir canlanma yaşanmış ve ardi ardına birçok gazete çıkmıştır. Gazeteler özgürlük, hürriyet ve iktisadi kalkınma doğrultusunda halkı bilinçlendirmeye çalışmış ve meşruti yönetimi destekleyici bir yayım politikası gütmüştür (Kocabaşoğlu, 2010: 3-7). Birçok gazete çıkmasına karşın 1908'de yayımlanan *Tanin* gazetesi, *İttihat ve Terakki*'nin resmi yayım organı olarak bu doğrultuda politika gütmüş ve halkı hükümetin politikaları doğrultusunda yönlendirmiştir (Çavdar, 2007: 45-46). 1912'den sonra ise *İttihat ve Terakki*'nin benimsediği Türkçülük ideolojisine uygun olarak *Türk Yurdu* çıkmış ve dergi Türkçülük propagandasını sistemli bir şekilde yürütmüştür (Tuncer, 1990: 11-18). Bu derginin yanında iktisadi politikaların milli iktisat bakış açısıyla yürütülmesini isteyen *İktisadiyat Mecmuası* 1915'te çıkmış ve dergi, halkın milli iktisat şuurunu aşılama yayım politikaları yürütmüştür (Demir, 2016: 85). 1908'den sonra okur sayısında önemli artışlar yaşanmış ve matbaalar artan talebe yetişmekte zorlanmıştır. Dönemin önemli gazeteleri olan *İkdam*'ın günlük tirajı altmış bin, *Sabah*'ın kırk bin ve *Servet-i Fünun*'un ise yirmi beş bin gibi önemli boyutlara ulaşmıştır. Bu rakamlar basının halkın geniş bir kesimine ulaşmada dönemin önemli bir iletişim aracı haline geldiğini göstermektedir (Odabaşı, 2017: 15). Bu dönemde basında sektörel olarak çıkan uzmanlaşmış dergilerin sayısında önemli artışlar yaşanmıştır. Liberal, sol, İslamcı ve Türkçü gibi bir ideoloji doğrultusunda çıkan dergilerin yanında felsefe, sosyoloji, eğitim, iktisat, sinema, spor, tiyatro, kadın ve çocuk gibi konularda yayım yapan birçok dergi okurlara yönelik eğitici ve yönlendirici yayım politikası yürütmüştür (Gürsoy, 2008: 212-220).

2. Tarım Sektöründe Makineleşme Politikaları

Osmanlı çiftçisi genellikle ağaçtan imal edilen saban, elorağı, çapa, tırpan ve sürgü gibi basit teknoloji aletleri kullanmaktaydı. Erzurum bölgesindeki bir çiftçi pamuk ve tahıl üretimi gerçekleşen tarlayı sabanla 6-7 haftada dokuz kez sürmekteydi. Bu nedenle çift sürme süresi hava şartları nedeniyle 45-60 günü geçmediğinden çift öküzle ancak 35-40 dönüm toprağı işleyebilmekteydi. Geleneksel teknolojisi olan kara saban çiftçinin işleyeceği toprak miktarını oldukça sınırlamaktaydı (Güran, 1987: 245). Tarım sektöründe modern teknik ve makinelerin kullanımı 1850'lerden sonra görülmüş (Quataert, 1985: 1561) ve bu yenilik tarımsal gelişmenin tetiklediği ekonomik büyümeden kaynaklanmaktaydı (Baskıcı, 2003: 30). II. Abdülhamid döneminde çiftçilere yönelik modern tarımsal alet ve makinelerin kullanımı konusunda önemli çalışmalar yapılmıştır (Quataert, 2008: 139). Fazla gelir kazanma ihtiyacı bürokratları, ticari tarımı geliştirmek amacına ve bu da modern makinelerin kullanımını hızlandırmıştır (Sayılan, 2014: 69). Bu doğrultuda devlet, tarımsal alet ve makine icat eden zanaatkarlara mükafatlar vererek onları ödüllendirmiştir (Duran, 1990a: 59). İlkel şartlarda yapılan üretimi modern tarımsal alet ve makinelerle gerçekleştirmek için teknoloji aletlerine gümrük muafiyetleri uygulanmıştır (Sayılan, 2014: 60). Bireysel satın almalar, hükümetin teşvik edici politikalar ve demiryolu şirketlerinin gayretleri sonucu Anadolu'da ucuz Amerikan biçerdöveri yaygınlaşmış ve I. Dünya Savaşı öncesi saban satışları da dört bini geçmiştir. Adana, Aydın ve Suriye bölgelerindeki çiftliklerde buharla

çalışan harman makineleri de kullanılmaya başlanmıştır (Quataert, 2004: 971). Anadolu'nun düşük nüfus yoğunluğuna sahip olması bu bölgede makineleşmenin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Verimlilik, iş gücü eksikliği, pazara ulaşılabilirlik ve büyük çiftliklerin olması gibi nedenler Anadolu'da tarımsal makinelerin benimsenmesinde etkili olmuştur (Quataert, 2008: 140). 19. yüzyılda Anadolu ziraatında modern alet ve makinelerin kullanma girişimi küçük aile işletmelerin fazla ve kişi başı üretimin düşük olduğu bir zirai yapı içerisinde gerçekleşmiştir. Bu yapı içerisinde modern alet ve makinelerin kullanımının artışı tarımsal üretim artışına düşük de olsa katkıda bulunmuştur (Baskıcı, 2003: 33). Büyük çiftliklerin sınırlı olması ve arazinin küçük işletmeler tarafından işlenmesi, coğrafi şartlar gibi faktörler tarımsal makineleşmeyi engelleyen önemli faktörlerdir (Baskıcı, 2009: 79).

Makineleşmenin yaygınlaşmasında yabancı şirketlerin çeşitli girişimleri görülmüştür. 1880'e kadar Anadolu'da makine piyasasına İngiltere hâkim olmuş ancak makinelerin kullanımı da yavaş olmuştur. 1880'de makine ithalatına gümrük muafiyetinin getirilmesi, (Güran, 1999: 309) büyük çiftliklerin yaygınlaşması, Almanya'nın piyasaya girmesiyle makine kullanımının yayılımı hızlanmıştır (Baskıcı, 2005: 144). Makine kullanımının teşvik edilmesi geç olmasına karşın Anadolu'nun tarımsal üretiminin artırılması yönünde hükümetin yoğun çabaları olmuştur. Devlet modern teknolojinin benimsenmesiyle üretimin artacağı beklentisindeydi. Modern tarımsal makinelerin yaygınlaşmasıyla hem ekim alanı genişleyecek hem de Osmanlı ürünlerinin dünya pazarındaki rekabet gücü artacaktı (Quataert, 2008: 139). 19. yüzyılın sonlarında Balkanlardan göç eden muhacirler, yabancı çiftlik sahipleri, yabancı ticari firmalar, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin teşvik girişimleri ve demiryolların iç kesimlere genişlemesi gibi faktörler nedeniyle buhar gücüyle çalışan makinelerin kullanımı az olsa bile artmıştır (Yazan, 2018: 287). 20. yüzyıl başlarında başta Ege bölgesi olmak üzere etkisi fazla hissedilen işgücü kıtlığı nedeniyle tarımsal işçilik ücretlerinin yüksek olması da tarımda makineleşmenin yaygınlaşmasına neden olmuştur (Baskıcı, 2009: 79).

Tarımsal teknolojilerinden biri olan pulluğun kullanımı ülkeye 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Rusya'dan Aydın, Balıkesir, Eskişehir ve Adana bölgelerine yerleşen Tatar ve Çerkez göçmenleri tarafından getirilmiştir (Faik, 1934a: 235). Ayrıca bu tarihten birkaç sene önce Aydın ve Edirne vilayetlerin bazı bölgelerinde yabancılar tarafından işletilen çiftliklerde Fransız Bajak ve Braban sistemi pulluklarını kullanımıyla birlikte Türk köylülerine tanıtımı yapılmıştır (Faik, 1934a: 235). 1880'den sonra Adana'da teknoloji aletlerin kullanımında önemli artışlar yaşanmıştır (Varlık, 1977: 48). Çok miktarda Amerikan biçerdöveri ithal edilmiş, aynı zamanda İngiltere'den üç buhar makinesi, bir buharlı pulluk, bir harman dövme makinesi sipariş edilmiştir. Adana valisi Abidin Paşa'nın özel girişimleri makineleşmesinin yaygınlaşmasında etkili olmuş ve Paşa sermayesiyle geniş bir tarımsal araziye modern tarımsal teknolojiyle teçhiz ederek satın almıştır (Quataert, 2008: 140-141). İlk buharlı pulluk, 1885'te Adana Valisi Abidin Paşa öncülüğünde Nafia Sandıkları sermayesiyle satın alınmıştır (Faik, 1934a: 237-238). 1880'lerin başında İzmir bölgesine Tesalya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenler makine kullanımının yaygınlaştırılmasında etkili olmuş ve modern teknolojiyi kullanarak tarımsal üretimden yüksek verim elde etmişlerdir (Baskıcı, 2011: 72). İzmir bölgesinde ticaret yapan acenteler 1880'lerin başından itibaren modern pulluk, yayık, harman ve mısır ayıklama makineleri getirtmiştir. 1884'te İzmir'de ilk biçerdöver satın alınıp kullanılmıştır. Amerikan biçerdöver firmaları ürünlerini İzmir-Kasaba ile İzmir-Aydın demiryolu güzergahlarında çiftçilere tanıtımını yapmıştır (Quataert, 2008: 141). 1892'de İzmir yoluyla Anadolu'ya yayılan Amerikan Oliver ve Siragöz pullukları rağbet görmüştür. İzmir, Çanakkale, Aydın, Manisa, Afyon, Uşak ve Konya vilayetlerinde yayılan bu pulluğun yaygın kullanımının nedeni bozulduğunda yedek parçaların bulunması ve kolaylıkla tamiratının gerçekleşmesidir (Faik, 1934a: 236). 1900'lerden itibaren İzmir'de çıkan ziraat ve ticaret dergilerinde yerli şartlara uygun makinelerin ilanları bol miktarda görülmesi de makinelerin talebinin fazla olduğunu gösterir (Duran, 1990b: 332). Modern tarımsal yöntemleri teşvik eden

bürokratlar Samsun ve Edirne'ye gönderilmek üzere Avrupa'dan kalbur makineleri, pulluk ve tırmık gibi modern tarımsal aletleri satın almıştır. Ayrıca üretimi artırmak için dört harman makinesini satın alınıp uzmanıyla birlikte Konya'ya gönderilmiştir (Sayılan, 2014: 69).

Trabzon ve Ankara gibi Anadolu'nun çoğu bölgesinde Osmanlı zanaatkarları yerel şartlara uygun ilkel tarım aletler üretmekteydi. İzmir gibi bazı bölgelerde ise modern tarımsal araçların üretimi yapılmaktaydı. 1904'te İzmir ve Ankara'daki fabrikalarında modern pulluk üretimi gerçekleştiren Dimitri Eugenidi adlı biri Atina fuarında mükemmellik madalyası bile almıştı (Quataert, 2008: 142). Makinelerin yaygın kullanımını kısıtlayan en önemli faktör makine alım maliyetinin yüksek olmasıydı. Makine fiyatları, ortalama bir çiftçinin satın alma gücüne kıyasla çok yüksekti. Bursa'daki İngiliz çiftçilerin üretim verimliliğine tanık olan köylüler, bunu elde etmek için modern tarımsal alet ve makinelerin temininden uzaktı. Adana'da kullanılan makinelerin çoğunun maliyeti onları küçük çiftçilerin erişiminden uzak tutmaktaydı. Sivas'ta sermayesizliğinden dolayı çiftçiler daha çok tırpan, orak, kürek ve demir kova gibi ucuz aletleri talep etmekteydi. Benzer şekilde Konya'da İngiliz Konsolos Yardımcısı, piyasada ticaret yapmak isteyen İngiliz firmalara ucuz tarım makineleri getirmelerini tavsiye etmekteydi (Baskıcı, 2011: 73). Demir pullukların yayılımını engelleyen husus bu makinelerin bozulmasından sonra tamir edilememesi olmuş ve bu doğrultuda Türk çiftçisi makinelerin yerine ağaç pullukları tercih etmiştir (Faik, 1934a: 235). 1903'te Adana Numune Tarlası Müdürü Emin Zihni'nin teşvikiyle Sanayi Mektebi'nden tahtadan imal edilen pulluklar köy köy gezdirilerek pullukların halk tarafından kullanımı teşvik edilmiştir (Faik, 1934a: 237). Aşağıdaki tabloda Anadolu vilayetlerinde ne tip tarımsal alet ve gereçlerin kullanıldığı verilmiştir.

Tablo 1: Bazı Anadolu Merkezlerinde Yıllık Tarım Makinesi Satışları

Vilayet	Sene	Makine Çeşidi	Satış Adedi
Adana	1887	Orak Makinesi	50
Adana	1887	Harman Makinesi	2
Adana	1899	Bıçerdöver Makinesi	100+
Konya	1907	Pulluklar	800
Konya	1907	Orak Makinesi	75
Edirne	1908	Pulluklar	500
Ayvalık	1911	Harman Makinesi	2
Ayvalık	1911	Bağ ve Orak Makineleri	30
Çanakkale	1911	Orak ve Bağ Makineleri	10
Çanakkale	1911	Orak Makinesi	12

Kaynak: (Baskıcı, 2011: 76).

1902'de İzmir'de ve 1908'de ise Akşehir'de gayri fenni bir yöntem ve ikinci sınıf malzemeyle üretilen demir hafif pulluklar Konya ve Aydın vilayetlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı (Faik, 1934a: 236). Konya bölgesinde demir pulluk ve orak makineleri gibi aletlerin kullanımı, Rumeli göçmenlerin bölgeye yerleştirilmesinden sonra gerçekleşmiştir (Baskıcı, 2011: 68).

1910'da ise *Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi*, demiryolu güzergahı ve civar bölgelerinde kullanımını artırmak amacıyla Ekert mamulatu pullukların tanıtımını yapmış ve bu pulluklar Eskişehir, Ankara ve Konya vilayetlerinde yayılmıştır (Faik, 1934a: 236). Adana bölgesinde tarım makinelerine olan rağbetten dolayı Amerikan *McCornick* şirketi kalıcı bir satış bayisi açmış ve sonra Fiat ve Fordson gibi birçok şirket de bayiler açmıştır (Varlık, 1977: 48). 1911'de merkezi Konya olan *Anadolu Sanayi ve Ticaret Şirketi* namıyla Almanların öncülüğünde kurulan şirket sayesinde modern ziraat teknolojinin yayılımı hızlanmıştır (Faik, 1934a: 236). Adana, İzmir ve Trakya bölgelerinde tarımsal teknoloji kullanımının artmasına karşın Karadeniz sahili, (Uray, 2017: 17) Bitlis, Malatya ve Diyarbakır gibi vilayetlerde I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar bu tarz pullukların kullanımı görülmemiştir. I. Dünya Savaşı'nın ilanına kadar kullanılan pulluk miktarı 17.500 olarak tespit edilmiştir. Bisok tarzı pulluk ve tırmık gibi aletlerin miktarı ise 500 civarındaydı (Faik, 1934a: 237). Modern tarımsal makineler üretimde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamış ve makineleri pazarlayanlar köylere kadar ulaşmıştır (Öztürk-Keskin, 2013: 108). İzmir ve Akşehir pulluklarından iyi malzemeye fenni yöntemlerle imal edilen Yunan menşeli pullukları I. Dünya Savaşı'na kadar 1500 kadar ithal edilmişti (Faik: 1934a: 236). 1914'e kadar Osmanlı'da kullanılan tek ve çift buharlı pullukların adedi şu şekildedir:

Tablo 2: 1914 senesine kadar Osmanlı'da kullanılan Tek ve Çift Buharlı Pulluklar

Adet	Cins	Fabrikası	Bölge
12	Çift	Kovlar	Adana
6	Çift	Maklarn	Adana
2	Çift	Kemna (Almanya)	Adana
2	Çift	Kovlar	Edirne
1	Çift	Kovlar	Aydın
1	Çift	Kovlar	İzmit
1	Çift	Kemna (Almanya)	Konya
25 Toplam		Yirmi Beş Çift	
Adet	Cins	Fabrika	Bölge
14	Tek Lokomobil	Ransum	Adana
4	Tek Lokomobil	Roston Proktör	Adana
15	Tek Lokomobil	Kovlar	Adana
1	Tek Lokomobil	Kemna (Almanya)	Konya
1	Tek Lokomobil	Roston	Aydın
35 Toplam		Otuz Beş Tek Lokomobil	

Kaynak: (Faik, 1934a: 241).

Mibzer, tırmık gibi çeşitli tarım aletleri ziraat mektepleri ve numune tarlalarında kullanılmakta olup ülkedeki kullanımı sadece 35 adetti (Faik, 1934a: 241). İlk biçer orak makineleri 1880'de Silivri-Çorlu arasındaki Balaban ve Eski Ereğli çiftliklerinde kullanılmıştır. Bu aletlerin faydalarını gören çiftçilerin kullanımı sayesinde çabucak yayılmış ve kısa sürede Edirne ve Aydın vilayetlerindeki çiftlik sahipleri tarafından satın alınmıştır. 1887'e kadar orak makinelerin satışı Amerikan firmaları tarafından gerçekleşmiştir (Faik, 1934b: 268). Ülkede en fazla kullanılan

tarımsal alet orak makineleri olmuştur. Kullanılan orak makinaların miktarı aşağıdaki gibidir (Faik, 1934b: 268).

Tablo 3: Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Orak Makinelerinin Miktarı

Adet	Vilayet ve mıntıka
3800	Konya ve merkezi Anadolu
3200	Adana
2000	Aydın ve İzmir civarı
1500	Trakya
500	Bandırma, Balıkesir, Bursa
11.000 Toplam	

Kaynak: (Faik, 1934b: 268).

Biçer bağların adedi ise beş yüzü geçmemekte olup bu tarımsal aletler Trakya, İzmir, Manisa bölgelerine has kalmış; Konya ve Adana bölgelerinde ise tanınmamaktadır (Faik, 1934b: 268). Çayır biçme makineleri Trakya'nın Uzunköprü, Çatalca ve İpsala kazalarında az sayıda kullanılmış ve az da olsa Aydın, Afyon ve Bolvadin'de de görülmüştür. 1914'e kadar tahminen 250 civarında olan bu aletler genellikle Amerikan menşelidir (Faik, 1934b: 268-269). İlk harman makinesi 1879'da Trakya'da bir Türk tarafından kullanılmış ve Osmanlı'da hasat makinelerinden sonra Trakya, Aydın ve Adana bölgesi çiftçilerinin yaygın kullandığı bir tarımsal teknoloji olmuştur. 1914'e kadar kullanılan harman makinelerin cetveli aşağıdaki gibidir (Faik, 1934b: 269-270).

Tablo 4: 1914 Senesine Kadar Osmanlı'da Kullanılan Harman Makineleri

Adet	Sistem	Vilayet ve Mıntıka
155	İskoç	Adana ve hinterlandı
2	Amerikan	Adana ve hinterlandı
120	İskoç	Trakya
23	Amerikan	Trakya
50	İskoç	İzmir, Aydın, Manisa
8	Amerikan	İzmir, Aydın, Manisa
7	İskoç	Bursa, Balıkesir bölgesi
1	İskoç	Konya
1	Amerikan	Konya
367		Toplam

Kaynak: (Faik, 1934b: 269-270).

1907'de Adana Belediyesi tarafından temin edilen ilk traktör numune tarlasına hediye edilmiştir. İkinci traktör ise 1911'de Aydın vilayeti Rum çiftçilerinden biri tarafından bir sene kullanıldıktan sonra 1. Dünya Savaşı esnasında Konya ziraat taburları için Levazımat-ı Umumiye tarafından satın alınmıştır. Üçüncü traktör 1912'de satın alınmış ancak makine verimli şekilde

çalıştırılmadığından traktörden istifade edilmemiştir. Dördüncü traktör 1913'te satın alınıp Adana'ya getirilmiş ve ancak 1. Dünya Savaşı esnasında faaliyete geçmiştir (Faik, 1934b: 267).

3. Dönemin Basınında Makineleşme Propagandası

Osmanlı'da ilk gazete 1831'de devlet tarafından yayımlanan *Takvim-i Vekayi* ve ikinci gazete ise yarı resmi olarak 1840'ta çıkarılan *Ceride-i Havadis*'tir (Demir, 2014a: 61-66). Kamuoyunu oluşturan özel gazeteler 1860'tan sonra çıkmaya başlamış ve art ardına birçok gazete çıkmıştır. Bu gazetelerde vurgulanan iktisadi konulardan biri de tarım politikaları olmuştur (Demir, 2019: 1135-1137). 1880'de sadece zirai konulara değinen yayınlar çıkmaya başlamış (Demir, 2014b: 385-401) ve ziraat yayınlarında modern makinelerin yaygınlaşmasına yönelik birçok yazı yayımlanmıştır. Aşağıda basında çıkan tarımda makineleşme teşviki konusundaki yazılar verilmiştir. Yazıların ana fikri bu makinelerin kullanımıyla hem çiftçilerin hem de ülkenin elde edeceği yararadır. Gazete ve dergilerde çıkan yazılarla ne tip bir tarımsal makineleşmenin yaşandığı tespit edilebilmektedir.

1869'da düşünce gazetesi olarak çıkan *Hadika*'da çıkan bir yazıda Tekirdağlı çiftçilerin satın aldığı 20 adet orak makinesinin gösterimi için İngiliz tüccarların doğrudan Tekirdağ'a gelip ve bu makinelerin kullanımını çiftçilere öğretildiği belirtilmiş ve bu tarz makineleşme teşebbüslerin tarımsal gelişmeye önemli katkılar sağlayacağı vurgulanmıştır. Yazıda ifade edildiği gibi orak makinelerin yaygınlaşmasıyla otuz kişinin el orağıyla halledeceği bir işi makineler tarafından bir günde yapılabileceği açıklanmıştır. Ayrıca Çorlu kaymakamlığı çiftçilerin kullanımı için altı adet orak makinesi satın almıştır (*Hadika*, 1870: 198). 1880'de tarımsal konulara sütunlarında genişçe yer veren *Ziraat Gazetesi* de verimli toprakların modern sabanlarla işletildiği takdirde fazla üretimin gerçekleştirileceğini dile getirmiştir. Bu doğrultuda çiftçilere modern makinelerin kullanmaları tavsiye edilmiştir. Tarımsal teknolojilerin tedarikinde gazete bir bayi gibi çalışarak çiftçilere yardımcı olacağını belirtmiş ve çiftçilerin orak makinesi ve pulluk temininde yaşadığı sermaye sorununu ise beş on çiftçinin birleşerek halledebileceğini ifade etmiştir. Gazete aracılığıyla orak ve harman makinesi satın alan çiftçilere makine kullanım gösterimi için bir uzmanın Halep vilayetine gönderildiğini belirtmiştir. Gazete sütunlarında resmi gösterilen orak makinesi, pulluk, kalbur makinesi, demir tırmık, bostan dolabı, at ve el ile kullanılan tulumba, pamuk tefriki makinesi, mısır, arpa gibi tarımsal ürünleri kıran makinelerin gazete vasıtasıyla tedarik edilebileceğini bildirmiştir (*Ziraat Gazetesi*, 1884a: 75-78). Gazetede çıkan başka bir yazıda ise çiftçilerin halen ilkel tarımsal makineleri kullanması ve teknoloji aletlerin kullanımı aleyhinde olan kişiler eleştirilmiştir. Modern teknolojilerin uzmanların görüşleri doğrultusunda satın alınmadığı ve tarımsal şartlara uygun makinelerin seçilemediğinden gerekli faydanın elde edilmediği vurgulanmıştır (*Ziraat Gazetesi*, 1884b: 131-133).

İstanbul Ticaret Odası tarafından 1884'te çıkarılan *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* de tarımsal makinelerin kullanımının yaygınlaşması için bu tarz makineleri tanıtımının yapılacağını ifade etmiş ayrıca çiftliklerde makine kullanımı için çeşitli gösterilerin yapılacağı ve bu gösterilere ücretsiz olarak katılabileceğini vurgulamıştır (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1886: 1). 1899'da çıkan *İrtika* ise devletin modern teknolojilerin yaygınlaşması konusunda girişimlerde bulunmasına karşılık halkın makinelere rağbetinin az olmasını eleştirmiş ve üretimin artması için modern makinelerin yararlı olacağını ifade etmiştir (Mesud Remzi, 1901: 115-116). Dönemin diğer yayın organı *Mektep* de tarımsal üretimde makineleşmenin önemine değinmiş, lokomobil ile buharlı tekerlekli sapan gibi makinelerden ziraatın büyük yarar gördüğünü belirtmiştir. Elektrikle çalışan sapanların kullanımının kolay ve maliyetinin ise uygun olduğunu ve tarımsal iş gücü maliyetinde ise önemli tasarruflar elde edildiğini ifade etmiştir (*Mektep*, 1896: 246-247). 1899'da çıkan *Musavver Fen ve Edep* ise bu tarz makinelerin kullanımıyla yaygınlaşacağını vurgulamış ve makinelerin yaygınlaşması için de sermayesi olanların makineleri kullanması gerektiğini belirtmiştir (Müftüzade Ali İhsan, 1900: 111-112). Dergide çıkan diğer yazıda ise çiftçilerin kârını ve üretimi artırmada tarımsal teknolojinin önemli rol oynadığı dile getirilmiştir. Tarımsal

teknolojiyle birlikte üretimde insan gücüne olan ihtiyacın azaldığı ve yüzlerce çiftçinin haftalarca sürdürdüğü bir tarlayı buharla çalışan makinelerin iki üç gün içerisinde sürdürdüğü ifade edilmiştir. Tarımsal teknolojiye rağbetin düşük olmasına karşın son iki üç senedir ülkede bir hevesin doğduğu ve harman, çayır, orak ve kalbur makinelerin kullanımını arttığı vurgulanmıştır (Yuşa, 1901: 213-215). 1896'da çıkan *Orman Maadin ve Ziraat Mecmuası* ise zirai teşebbüslerde makinenin önemini vurgulamış ve makinelerin icat edilmesiyle az masrafla fazla üretimin yapıldığını okurlarına aktarmıştır (*Orman Maadin ve Ziraat Mecmuası*, 1896: 153-155). 1896'da çıkan *Mütalaa* da ziraatın gelişimi için makine tanıtımının yapılacağını vurgulamış ve bu doğrultuda kalbur makineleri hakkında tanıtıcı bilgi vermiştir (*Mütalaa*, 1896: 5). Dergide çıkan başka bir yazıda ise çiftçilere makine kullanımında elde edeceği yararları değinilerek makine kullanımı teşvik edilmiştir (Yusuf, 1896: 5-6).

1908'de ilan edilen Meşrutiyetle birlikte özgür bir ortamın doğmasıyla ülke sorunları daha fazla tartışılmış ve ülke yönetime geçen *İttihat ve Terakki Partisi* de iktisaden kalkınmak için üretimi artırıcı politikaları benimsemiştir Tarımda makineleşme konusu da dönemin gazetelerinde genişçe tartışılan konulardan biri olmuştur. 1907'de İzmir'de çıkan ve meşrutiyetin ilanı ile birlikte yönetim merkezini İstanbul'a taşıyan *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* tarım sektöründe icat edilen makineler sayesinde üretimin az maliyetle elde edildiğinden ürünlerin hem ucuzladığını hem de fazlalaştığını vurgulamıştır. Avrupa'da makinelerin yaygın bir şekilde kullanılmasına karşın Osmanlı çiftçilerin bu makinelere rağbet etmemesini eleştirmiştir. Son birkaç senede büyük çiftliklerde makine kullanımının yaygınlaştığını ve gazete olarak da bu sürece katkı sağlamak için her hafta sütunlarında tarımsal makineleri tanıtıcı yazıları yayımlayacaklarını dile getirmiştir (*Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 1909: 24-26). Dönemin diğer yayın organı *İçtihad* ise tarımda makinelerin yaygınlaşmamasının nedeni olarak makineleri tamir edecek ustaların olmamasını göstermiş ve çiftçinin makinelerden istifade edemediğinden makine kullanımının yaygınlaşmadığını ifade etmiştir (A. S. 1913: 1583-1585). 1914'te ziraat dergisi olarak çıkan *Felahat* ise modern teknolojilerin en fazla kullanıldığı Adana ovasındaki üretim artışının nedeni olarak modern tarımsal makineleri göstermiştir. Önceleri eski yöntemlere senede 34-40 bin balya üretim gerçekleştirirken modern teknolojinin kullanımıyla birlikte üretimin 90-100 bin balyaya ulaştığını vurgulamıştır (Ohannes, 1913: 46-47). Başka bir yazıda ise makineden fiyatların yüksek olduğu için yeterince istifade edilemediğini belirtmiş ve engelin ortadan kalkması için çiftçilere şirketler kurmasını önermiştir (Ahmet Talat, 1913: 83-87). Diğer yazıda ise makine kullanımının tarımsal kalkınmadaki önemi anlaşıldığından sürekli makine ithal edildiği ve tarımsal üretimin artık modern teknolojiyle yapıldığı vurgulanmıştır. Ziraatın ihtiyaç olduğu aletlerin pulluk olması nedeniyle bu makinenin ithali teşvik edilmiştir (Paşa, 1913: 258-262).

1914'te çıkan *Halka Doğru* ise tarımsal teknolojilerin kullanımında son senelerde bir rağbetin yaşandığını vurgulamış ve bu rağbetin yaşandığı bölgelerden biri olan Karesi bölgesi çiftçilerinin beş adet harman makinesiyle birlikte ot biçer ve orak makineleri satın aldığını belirtmiştir (*Halka Doğru*, 1914: 400). 1914'te çıkan diğer yayın organı *Sanayi* ise 1. Dünya Savaşı nedeniyle tarımsal üretiminde yaşanan iş gücü açığının tarımsal makine kullanımıyla giderileceğini ifade etmiştir. Üretimin artması için makine kullanımının artırılmasının gerekli olduğunu vurgulamıştır (Seyyid Gıyasettin Sukuti, 1920: 58-59). Dergide çıkan diğer yazıda ise çiftçilerin ziraat dernekleriyle sermaye sorununu ortadan kaldırabileceği ifade edilmiş ve bu dernekler vasıtasıyla uzmanların istihdam edilerek makine öğretiminin yaygınlaştıracağı dile getirilmiştir. Makine kullanımının çiftçilere birçok yarar sağlayacağı vurgulanmış ve Adana ovasındaki makineleşme süreci örnek gösterilmiştir. Dergi, çiftçilere tarımsal teknoloji tanıtımında bulunmuş ve dergi aracılığıyla makine temin edebileceklerini ifade etmiştir. Ayrıca dergide modern teknolojinin kullanımı için bilgilendirici yazıların yayımlanacağı belirtilmiştir (Tevfik İsmail, 1914: 10-11). Bu doğrultuda derginin 57. sayısında traktörlerin tarımsal üretime olan yararlarına yönelik bir yazı çıkmıştır (Süleyman Süreyya: 1920:101-103).

1917'de *Halkalı Ziraatı Mekteb-i Âlisi* mezunları tarafından çıkarılan *Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası* da teknolojinin tarımsal üretime olan yararlarına değinmiş ziraatın gelişmesi için az maliyetle fazla üretimin olması gerektiğini ve bunun ise makinelerin tarım sektöründe kullanımıyla gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Üretimde teknolojiden fazla istifade edilmesi için makine kullanımının bilinmesinin önem arz ettiğini dile getirmiştir (Nazım, 1917: 61-66). 1916'da çıkan *Çiftçiler Derneği Mecmuası* ise tarımsal üretimin artmasının çiftçilerin modern teknolojileri kullanımıyla gerçekleşeceğini ifade etmiştir (M. A. 1916: 5-6). Dergide çıkan diğer yazıda ise çiftçilerin modern teknolojileri kullanımıyla refahlarının da artacağı vurgulanmıştır (Fenarizade Cemaleddin, 1916: 25). 1913'te çıkan *Ekinci* ise tarımsal üretimin artmasının ziraatın modern makinelerle yapılmasıyla gerçekleşeceğini ifade etmiştir (Hamid Nuri, 1913: 18-19). 1916'da çıkan ve milli iktisat politikasını benimseyen *İktisadiyat Mecmuası* da Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde makinelerin kullanımı için yirmi dört bölgede zirai depoları kurulduğunu ve buralarda bölge şartlarına uygun ziraat aletleri tedarik edildiğini ifade etmiştir. Son beş altı sene zarfında tarımsal makinelerin ithalat miktarının kırk misli kadar arttığının rüsumat istatistiklerinde görüldüğünü belirten dergi makine kullanımının yaygınlaştığını belirtmiştir (*İktisadiyat Mecmuası*, 1916a: 6). Dergide çıkan diğer bir yazıda ise tarımsal üretimi artırmada makineleşmeden istifade edilmesi önerilmiştir (*İktisadiyat Mecmuası*, 1917: 1). Dergi, makinelerin yaygınlaşmasında Ziraat Bankasının önemli hizmetlerde bulunacağını belirtmiş ve makine temininde bankanın öncülük etmesini önermiştir. Banka sayesinde çiftçi kendisine yarar sağlayacağı makineyi ucuz olarak satın alabilecektir (Tekin Alp, 1916: 2-3). Dergide çıkan başka bir yazıda ise Ziraat Bankasının çiftçilere makine temininde önemli girişimlerde bulunduğu belirtilmiş, 1915'te Adana, Ankara, Sivas, Elâzığ, Kastamonu, Saruhan, Karahisar, Kayseri, Ertuğrul ve Niğde gibi sancak ve vilayetlerdeki çiftçilerin 10 adet harman makinesi, 19 adet biçer ve bağlar makinesi ile 237 adet biçer makinesi temininde rol oynadığı ifade edilmiştir (*İktisadiyat Mecmuası*, 1916b: 7). Başka bir yazıda ise *Ticaret ve Ziraat Nezareti* tarafından çiftçilere dağıtılmak üzere 15 adet harman makinesi sipariş edildiği aktarılmıştır (*İktisadiyat Mecmuası*, 1916c: 8).

İstanbul Ticaret Odası tarafından 1884'te çıkarılan *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* II. Meşrutiyet döneminde de yayımını sürdürmüş ve tarımsal teknolojinin yaygınlaşması için çaba göstermiştir. Dergi, hükümetin makinelerin yaygınlaşması için Avrupa'dan birçok sipariş verdiğini belirtmiş ve makinelerin tamirati için uzmanların önemli olduğundan bu tarz uzmanların yetiştirilmesine önem verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Tarımsal kalkınma için makinelerin modernleşmenin önemli olduğunu ve üretimin bu tarz makinelerle gerçekleşmesi gerektiğini ifade etmiştir (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1917a: 18-19). Kalkınmanın tarımsal üretimden geçtiğini ve bunun gerçekleşmesi için de üretimin modern üretim araçlarıyla gerçekleşmesi gerektiğini belirtmiştir. Makinelerle üretimin hızlı ve az maliyetle gerçekleştirildiğini ve tarım teknolojisinin Avrupa şartlarına uygun hale getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Çiftçilerin makine tedarikinde gerekli sermayeleri temin edilmesi gerektiğini belirten dergi çiftçilere makineleri sevdirmesi için girişimlerde bulunulması gerektiğini vurgulamıştır (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1917b: 41-42).

1920'de çıkan *Yeni Ziraat Gazetesi* sütunlarında makineleşme konusuna değinmiştir. Dergide çıkan yazıda traktör kullanımının çiftçilerin işgücü açığını karşılamasında önemli rol oynayacağı ifade edilmiş ve çiftçileri bilgilendirmek amacıyla traktörlerin kullanımı hakkında bilgiler vereceği vurgulanmıştır (Oripidi, 1920: 12-13). Başka bir yazıda ise ziraatı geliştirmek için makinelerin yaygın bir şekilde kullanımı önerilmiş ve modern teknolojiyle fazla üretimin elde edildiği ifade edilmiştir. Tarımın geri kalmasının nedeni olarak tarımsal teknolojinin eksikliği gösterilmiştir. Zirai makinelerin yaygınlaşmasıyla hem harbin tesiriyle azalan amele ve hayvan kuvveti eksikliğinin telafi edileceği hem de tarımsal üretimin kolaylıkla ve az maliyetle icra edileceği ifade edilmiştir. Tarımsal ürünlerin uluslararası piyasada rekabet gücünün artacağı da vurgulanmıştır (M. Şükrü, 1921, ks). Dergi hükümetin makine kullanımını teşvik etmesi ve makine alımında

yönlendirmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca yedek parçaları karşılaması ile tarımsal aletleri tamir edecek uzmanların yetiştirilmesi gibi konulara önem vermesi gerektiğini vurgulamıştır (Fazıl, 1922: 162-163). Ülkenin büyük makinelerden ziyade orak ve pulluk gibi ziraat aletlerine ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. Bu makinelerle üretim masraflarının azaltılacağı gibi az zamanda fazla nadas yapılarak arazi veriminin artırabileceğini ifade etmiştir (Mehmet Namık, 1922: 185-186). Ziraatın fenni yöntemlerle icra edilmesine ilk amilin makine gücü olduğunu belirtmiş ve makineleri işletecek uzmanlara ihtiyacı olunduğundan kısa zamanda uzman yetiştirecek bir makine okulunun açılması gerektiğini ifade etmiştir (Ahmet Tevfik, 1922: 17).

4. Sonuç

Osmanlı basını, 19. yüzyılın en önemli ve etkili iletişim araçlarından birincisi olduğu için dönemin toplumsal ve iktisadi politikalarında ve zihniyetin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Devletin politikalarını halka duyurmak ve benimsetmek amacıyla 1831’de ilk resmi gazete *Takvim-i Vekayi* çıkartılmış ancak bu gazetenin etkisi sınırlı kalmıştır. 1840’ta çıkan ülkenin ikinci yayın organı olan *Ceride-i Havadis*’le birlikte *Takvim-i Vekayi*, gazetecilik mesleği açısından bir okul vazifesi icra etmiş ve sonraki neslin gazetecilerini yetiştirmesi açısından önemli katkıları olmuştur. 1860’ta *Şinasi*’nin çıkarttığı gazetelerle birlikte ülkede bir kamuoyu oluşmuş, dönemin aydınları, gazeteler aracılığıyla halkı, devletin uyguladığı politikalarından haberdar etmiş, yönlendirmiş ve bilinçlendirmiştir.

Osmanlı Devleti’nin uluslararası iş bölümü doğrultusunda tarım sektöründe kalkınmasıyla birlikte daha hızlı bir şekilde iktisaden gelişeceğini ve refaha erişeceğini yönelik bir anlayış 19. yüzyıl bürokratları ve aydınları tarafından benimsenmiş ve dönemin basın organlarında iktisadi yazılar daha çok bu perspektifle verilmiştir. Tarım sektörünün gelişmesi devlet için önem arz ettiğinden bürokratlar da bu sektöre yönelik iktisadi teşvik ve destek politikalarında bulunmuştur. Tarımsal üretimi artırmak için modern yöntemlerle tarımın icra edilmesini ve makineleşmenin üretimde kullanılmasının yaygınlaşması gibi faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Makineleşmenin yaygınlaşması için tarımsal makinelerin ithalinden gümrük muafiyeti sağlanmış ve zorluk çekilmemesi için makinelerin kullanımı hakkında kırsal kesime kadar broşürler dağıtılmıştır. Ayrıca tarım sektöründe birçok uzman istihdam edilmiş, kırsal kesimde tesis edilen numune tarlaları, modern tarımsal aletlerle donatılmış ve uzmanlar yönetiminde makinelerin uygulamalı öğrenimi temin edilmiştir.

Bürokratlar ve tarım uzmanları, modern fenni yöntemlerin uygulanması ve makineleşmenin yaygınlaşması için basının gücünden istifade etmek için birçok yayın organı çıkartmış ve dönemin gazetelerinde ise makineleşme konusunda bilgilendirici birçok yazı neşretmiştir. Basında tarımda makineleşmenin halk tarafından benimsenmesi ve yaygınlaşması için makinelerin yararları ve üretimi artırıcı etkisine yönelik bir politika sergilenmiştir. Devletin tarımsal üretimi artırmanın en önemli unsurunun makineleşmeden geçtiği vurgulanmış ve çiftçilerin bu aletleri teminine çalışılmıştır. Basın, Avrupa’da çıkan son modern makinelerin reklamını yapmış, makineleri tanıtıcı yazıları çıkartmış ve hatta bazı gazeteler çiftçilerle temas kurarak isteyen çiftçilere modern makineleri getireceğini belirtmiş ve bu tarz satın alımları gerçekleştirmiştir. Basında makineleşmenin kullanılmasıyla üretimde ne gibi kazanımlar sağlayacağını çiftçilere kanıtlamak için sürekli Avrupa’nın refahının üretimde makineleşmenin kullanımıyla gerçekleştiği belirtilmiş ve Fransa ve İngiltere’deki çiftçilerin başarıları örnek olarak verilmiştir.

Basın, ülkede makineleşmenin yaygınlaşmasını engelleyen faktörleri ortadan kaldırmak ve çiftçileri bu konuda ikna etmek için daha çok tarımsal makineleşmeyi engelleyen faktörleri belirtmiş ve bu faktörlere nasıl çözüm bulacağına yönelik bir yayım politikası gütmüştür. Tarımda makineleşmenin yaygınlaşmasında en önemli engelin çiftçilerin makineyi temin edeceği sermayenin olmamasını göstermiş ve çiftçilere bu konuda şirketler tesis etmeyi önermiştir. Çiftçilerin makineleri ortak bir şekilde temin edeceğini belirtmiş ve çiftçilere şirketleşme fikrini

aşılama çalışmıştır. Makineleşmenin yaygınlaşmasını engelleyen ikinci faktörü ise çiftçilerin kullandığı makinelerin bozulduğu takdirde bu makineleri tamir edecek uzmanların olmaması olarak açıklamış ve bunun için ise makinelerden anlayan uzmanların yetiştirilmesini önermiştir. Çözüm olarak da halka bu konuda bilgilendirici yazılar neşretmiş ve halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Üçüncü faktörü ise çiftçilerin yeniliklere açık olmamasına bağlamış, geleneksel üretim yönteminin ülkeye refah getirmeyeceği ve halkın bir an önce yeniliklere açık olması konusunda birçok makale neşretmiş ve halkın bu konuda zihniyetini değiştirmeye çalışmıştır. Dördüncü faktör olarak bilgi eksikliğinden dolayı halkın ülkenin şartlarına uygun olmayan makineleri alması nedeniyle makinelerden bir fayda temin edilmemesi yüzünden hem makinelerin âtıl kalarak çürüdüğünü hem de halkın makine alma şevkinin kırıldığını belirtmiştir. Bu gibi durumların yaşanmaması için makine temininde ülke şartlarının göz önüne alınmasını ve çiftçinin ihtiyacı olduğu makinelerin temininin sağlanması gerektiğini vurgulamıştır. Makine alımında uzmanlardan istifade edilmesini önermiştir.

Tarımda makineleşmenin başladığı 19. yüzyılın ortalarından 1918'e kadar makineleşmede istenilen başarı elde edilememesine karşın gelen süreçte kısmen bir başarının yaşandığı söylenebilir. Sermaye ve bilgi eksikliği, uzman yetersizliği ve makinelere olan rağbetsizlik gibi faktörler makineleşmenin yaygınlaşması önündeki en önemli etkenlerdir. Makineleşmenin kısmen yaygınlaşmasında ise basının önemli bir katkısı olmuştur. Makineleşmenin yaygınlaşması için birçok yazı neşretmiş, bir kurum olarak bu konuda çiftçilere yol göstermiş ve makine temininde destek olmuştur.

Kaynakça

- A. S. (31 Temmuz 1913). Terakki yolları ve çareleri: Avrupa'da talebe ne tahsil edecek. *İctihad*. 72, 1583-1585.
- Avrupa'nın ziraat makineleri-Avrupa usulünde ziraat şirketi. (30 Haziran 1884b). *Ziraat Gazetesi*. 17, 131-133.
- Adana'da pamuk ziraatı ve ticareti. (30 Eylül 1330). *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*. 41-43, 326-327.
- Almanya'da elektrikle ziraat. (9 Ocak 1896). *Mektep*. 16, 246-247.
- Ahmet Tefik, (1 Haziran 1922). Memleketimizin Ziraat Mütahhasıslarına İhtiyacı Var. *Yeni Ziraat Gazetesi*. 26, 17.
- Ahmet Talat, (14 Haziran 1913). Buhar pullukları hakkında bir iki söz. *Felahat*. 6, 83-87.
- Baskıcı, M. M. (2011). Machine prices and the mechanization of Ottoman agriculture 1860-1914. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 4/1. 68-80.
- Baskıcı, M. (2003). Osmanlı tarımında makineleşme 1870-1914. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 58/1. 28-40.
- Baskıcı, M. M. (2005). *1800-1914 yıllarında Anadolu'da iktisadi değişim*. Ankara: Turhan.
- Baskıcı, M. M. (2009). Osmanlı tarımında makine kullanımı, *Mülkiye*, XXXIII/262, 70-84.
- Baykal, H. (1990). Türk basın tarihi 1831-1932. İstanbul: Afa.
- Brown, J. A. C. (1992). *Siyasal propaganda*. İstanbul: Ağaç.
- Büyük ve küçük sanayi. (11 Ekim 1917). *İktisadiyat Mecmuası*. 66, 1.
- Canlı, M. (2017). I. dünya savaşında propaganda amaçlı yayımlanan dergi: Cihan-ı İslam. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 3/4, 72-88

- Çavdar, T. (2007). İz bırakan gazeteler ve gazeteciler, Ankara: İmge.
- Çetin, B. N. (2014). Propaganda olgusu ve propagandanın Amerikanlaşması. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 24/2, 230-244.
- Demir, K. (2014a). Osmanlı'da basının doğuşu ve gazeteler. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 5, 42-72.
- Demir, K. (2019). Osmanlı basınına göre Osmanlı Devleti'nin iktisadi sorunları ve çözüm önerileri (1831-1876 Dönemi). *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 21/4. 1132-1142.
- Demir, K. (2014b), Osmanlı'da ziraat dergiciliğine bir bakış (1880- 1923). *Turkish Studies*, 9/8, 382-402.
- Demir, K. (2016). Osmanlı'da dergiciliğin doğuşu ve gelişimi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 9, 62-92.
- Demiröz, Ş. (1978). *Propaganda*. Ankara: Teksir.
- Domenach, J. M. (1969). *Politika ve propaganda*. Ankara: Varlık.
- Duran, B. (1990a). Karadeniz bölgesinin 1870-1914 arasında tarımsal gelişmesi. *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 1-3 Haziran 1988*. Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi, 54-68.
- Duran, B. (1990b). Osmanlı Devleti'nin son döneminde Türkiye tarımındaki gelişmeler 1870-1914. *V Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler İstanbul*. 21-25 Ağustos 1989. Ankara: TTK, 328-338.
- Edevat-ı ziraiye cedidenin muhsenatı. (17 Mart 1884a). *Ziraat Gazetesi*. 10, 75-78.
- Faik, (1934a-b) Ziraat makinacılığın tarihçesi I, II. *Ziraat Gazetesi*. 5/8, 5/9, 234-242, 266-274.
- Fazıl, (1 Şubat 1922). Ziraat makineleri ve ziraatımız. *Yeni Ziraat Gazetesi*. 22, 162-163.
- Fenarizade Cemaleddin, (24 Ekim 1916). Çiftçi kardeşlerime armağanlarım birincisi, *Çiftçiler Derneği Mecmuası*. 2, 25.
- Güran, T. (1987). Osmanlı tarım ekonomisi 1840-1910. *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*. 1, 240-258.
- Güran, T. (1999). Tarım politikası (1839-1913). *Osmanlı İktisat*. Ankara: Yeni Türkiye, 3, 304-322.
- Gürsoy, G. (2008). II. meşrutiyet dönemi dergileri üzerine bir değerlendirme. *Doğu Batı*. 11/46, 204-224.
- Harman makineleri. (8 Haziran 1916c). *İktisadiyat Mecmuası*. 15, 8.
- Hamid Nuri, (5 Haziran 1913). Sanayi gübrenin ziraata faidesi. *Ekinci*. 4, 18-19.
- Hayta, N. (2002). *Tasvir-i efkâr gazetesi 1862-1869*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Işık M.-Eşitti Ş. (2018). Osmanlı İmparatorluğunun birinci dünya savaşındaki propaganda faaliyetleri üzerine Bir İnceleme: Harp Mecmuası Örneği. *HÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 29, 182-196.
- İnuğur, M. N. (1988). *Türk basınında iz bırakanlar*. İstanbul: Der.
- İnuğur, M. N. (1999). *Basın ve yayın tarihi*. İstanbul: Der.
- İngiltere tüccarı mutebaranından Mösyö Lufen tarafından vürud eden varakadır. (5 Ağustos 1870). *Hadika*. 25, 198.

- Kaya M.-Siklon S. (2012). Bazı Osmanlı gazetelerinde siyasal reklam ve propaganda (1908-1918). *CTAD*. 8/16, 54-72.
- Kalbur makineleri. (24 Kasım 1896). *Mutalaa*. 17, 5.
- Kocabaşoğlu, U. (2010). *Hürriyeti beklerken ikinci meşrutiyet basını*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Koloğlu, O. (2010a). *Osmanlı dönemi basının içeriği*. İstanbul: İÜ İletişim Fakültesi.
- Koloğlu, O. (2010b). *Osmanlı döneminde basın teknikleri ve araçları*. İstanbul: İÜ İletişim Fakültesi.
- Koloğlu, O. (2006). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi*. İstanbul: Pozitif.
- Koloğlu, O. (2010c). *Osmanlı'da kamuoyu*. İstanbul: İÜ İletişim Fakültesi.
- M. A. (24 Eylül 1916). Ziraatın Şerian Lüzum ve Ehemmiyeti. *Çiftçiler Derneği Mecmuası*. 1, 5-6.
- M. Şükrü, (1 Şubat 1921). Motorlu pulluklar ve traktörler. *Yeni Ziraat Gazetesi*. 10, ks.
- Mehmet Namık, (1 Mart 1922). Ziraat makineler. *Yeni Ziraat Gazetesi*. 23, 185-186.
- Mesud Remzi, (18 Ocak 1901). Ziraat. *İrtika*. 95, 115-116.
- Müftüzade Ali İhsan, (15 Mart 1900). Ziraatımız. *Musavver Fen ve Edeb*. 28, 111-112.
- Nazım, (Nisan 1917). Ziraatta Motorlar. *Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası*. 1, 61-66.
- Odabaşı, A. (2017). II. Meşrutiyet'te kitle iletişimi (1908-1918). *Türkiye'de Kitle İletişimi Dün-Bugün-Yarın I*. Ankara: Gazeteciler Cemiyeti, 12-22.
- Ohannes, (28 Nisan 1913). Muhabir mektupları: Adana'dan. *Felahat*. 3, 46-47.
- Okay, V. (1957). *Modern propaganda*. İstanbul: Türk Ticaret Postası Matbaası.
- Oripidi, (1 Mayıs 1920). Ziraatta hafriyat makinelerinin ehemmiyeti: Traktörler. *Yeni Ziraat Gazetesi*. 1, 12-13.
- Özbay, Ö. (2014). *Dünyada ve Osmanlıda basının tarihsel gelişimi*. İstanbul: Doğu.
- Özsoy, O. (1998). *Propaganda ve kamuoyu oluşturma*. Bursa: Alfa/Aktüel.
- Özsoy, O. (1999). *Politik propaganda teknikleri*. Bursa: Alfa.
- Öztürk, M Y.- Keskin, N E. (2013). Tütün sektöründe yabancı yatırım: Reji deneyimi ışığında bugünü anlamak. *Çalışma ve Toplum*. 37, 102-120.
- Paşa, (28 Kasım 1913). Sanayi ve ziraatta makinelerin ehemmiyeti. *Felahat*. 17, 258-262.
- Seyyid Gıyaseddin Sukuti, (15 Ağustos 1920). Ziraatta makinacılık. *Sanayi*. 54, 58-59.
- Süleyman Süreyya, (15 Kasım 1920). Zirai Traktör, *Sanayi*. 57, 101-103.
- Sayılan, H. (2014). II. Abdülhamid döneminde tarım sektörünün modernleşmesine dönük yapılan çalışmalar. *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Bildirileri 2*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 58-72.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı reformu ve tarım 1876-1908*. İstanbul: Kültür.
- Quataert, D. (2004). 19. yüzyıla genel bakış ıslahatlar devri 1812-1914. İnalçık H.-Quataert, D. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. İstanbul: Eren, 884-990.

- Quataert, D. (1985). Osmanlı imparatorluğunda tarımsal gelişme. *TCTA c.6*. İstanbul: İletişim, 1557-1669.
- Tekin Alp, (25 Mayıs 1916). Ziraat Bankası 5. *İktisadiyat Mecmuası*. 13, 2-3.
- Tevfik İsmail, (9 Temmuz 1914). Ziraat makineleri ve fevaidi. *Sanayi*. 6, 10-11.
- Tokgöz, O. (2013). Temel gazetecilik. Ankara: İmge.
- Topuz, H. (2011). II. Mahmut'tan holdinglere Türk basın tarihi. İstanbul: Remzi.
- Thomen Ç. Ö. (2010). *Osmanlı İmparatorluğunda sinema ve propaganda (1908-1922)*. Kurgu Online International Journal of Communication Studies. 2, 4-18.
- Tuncer, H. (1990). Türk yurdu üzerine bir inceleme. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Uray, N. (2017). Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası'nda Osmanlı Devleti'nde tarım, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Kafkas Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Kars.
- Varlık, B. (1977). *Emperyalizmin Çukurova'ya girişi*. Ankara: Şafak.
- Yazan, Ö. (2018). 19. yy sonlarında Osmanlı tarım işletmelerinde yönetim ve muhasebe uygulamaları. *Çiftlik İdaresi Örneği. Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi Özel Sayı*. 275-295.
- Yazıcı, N. (1983). *Takvim-i vekayi belgeler*. Ankara: G. Ü. Basım Yüksekokulu Basımevi.
- Yuşa, (19 Eylül 1901). Otomobilin ziraata tatbiki. *Musavver ve Fen Edeb*. 106, 213-215.
- Yusuf, (18 Ağustos 1896). Bend-i mahsus. *Mutalaa*. 3, 5-6.
- Ziraat otomobilleri. (4 Nisan 1909). *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*. 2, 24-26.
- Ziraat aletleri. (2 Nisan 1914). *Halka Doğru*. 50, 400.
- Ziraatımızın vaziyet-i umumiyesi. (27 Mart 1916a). *İktisadiyat Mecmuası*. 5, 6.
- Ziraat makineleri. (12 Temmuz 1886). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 28, 1.
- Ziraat makineleri. (Temmuz 1896). *Orman Maadin ve Ziraat Mecmuası*. 5, 153-155.
- Ziraat bankası. (6 Temmuz 1916b). *İktisadiyat Mecmuası*. 19, 7.
- Ziraatımız. (20-27 Ocak 3 Şubat 1917a). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 1672-73-74, 18-19.
- Ziraatımız nasıl terakki edebilir? (24 Şubat 1917b). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 1677, 41-42.